

ОСНОВНІ ПРОТИРІЧЧЯ

правового регулювання
міждержавного всиновлення
в Україні

В. Ю. Євко

кандидат юридичних наук, доцент кафедри охорони інтелектуальної власності, цивільного права та процесу Харківського національного університету внутрішніх справ

С. М. Кравчук

адвокат

Стаття присвячена дослідженню протиріч, які існують у чинному законодавстві України щодо міжнародного всиновлення*. Незважаючи на те, що іноземці, які перебувають на території України, мають рівні права з громадянами України, вони позбавлені можливості отримати належну правову допомогу при всиновленні ними дітей – громадян України. Діяльність адвоката з надання юридичних послуг при здійсненні міжнародного всиновлення не повинна розглядатися як незаконна комерційна посередницька діяльність щодо всиновлення.

Ключові слова: всиновлення, міждержавне всиновлення, умови всиновлення, посередницька діяльність, комерційна діяльність, представництво.

Стаття посвячена аналізу протиріччя, що існують в діючому законодавстві України о міжнародному усыновлении. Несмотря на то, что иностранцы, которые находятся на территории Украины, имеют равные права с гражданами Украины, они лишены возможности получить надлежащую правовую помощь при усыновлении ими детей, которые являются гражданами Украины.

* Протиріч з діючими міжнародними договорами Україна не має. До Конвенції про захист дітей та співробітництво в галузі міждержавного всиновлення Україна не приєдналась. Але її чинне законодавство щодо міжнародного всиновлення відповідає цій Конвенції. Слід зауважити, якщо на ратифікацію подається міжнародний договір, виконання якого потребує прийняття внесення змін до чинних законів України, то проекти таких законів розглядаються Верховною Радою разом з проектом закону про ратифікацію і приймаються одночасно. Отже, правомірно говорити лише про невідповідність положень законодавства України міжнародним договорам. На сьогодні є лише один міжнародний договір щодо всиновлення, учасницею якого є Україна, це – Європейська конвенція про всиновлення (переглянута). Ратифікація цієї Конвенції не потребувала внесення змін до чинного законодавства. Отже, законодавство України відповідає її положенням.

Крім цього, міжнародний договір, згоду на обов'язковість якого надала Верховна Рада, є частиною національного законодавства України (стаття 9).

Деятельность адвоката по оказанию юридических услуг при осуществлении международного усыновления не должна рассматриваться как незаконная коммерческая посредническая деятельность по усыновлению.

Ключевые слова: усыновление, международное усыновление, условия усыновления, посредническая деятельность, коммерческая деятельность, представительство.

This article is devoted to the analysis of the contradictions that exist in current Ukrainian legislation on international adoption. Despite the fact that foreigners, who stay in Ukraine, have equal rights with the citizens of Ukraine, they are deprived of adequate legal assistance in adoption of children which are citizens of Ukraine. The lawyer's service activities to foreigners in the sphere of international adoption should not be considered as illegal brokering commercial adoption.

Keywords: adoption, international adoption, mediation, terms of adoption, commercial activities, representation.

Сучасне українське сімейне законодавство засноване на низці загальноновизнаних принципів, які покликані сприяти забезпеченню якнайкращих інтересів дитини відповідно до завдань Конвенції ООН про права дитини [1], учасницею якої є Україна. Одним з них є закріплений сімейним і цивільним законодавством принцип пріоритету сімейного виховання дітей: тих, що мають батьків, і тих, які з різних причин залишилися без батьківського піклування. На цьому пріоритеті ґрунтується система форм та способів влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування. Так, відповідно до статті 3 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей,

позбавлених батьківського піклування» [2] основними засадами державної політики щодо соціального захисту дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, є виховання та утримання дітей за принципом родинності та сприяння усиновленню дітей. Таким чином, найкращим способом влаштування дитини, позбавленої батьківського піклування, визнається саме всиновлення.

Основними пріоритетами при всиновленні дитини є внутрішньодержавне всиновлення та заборона комерційної посередницької діяльності щодо всиновлення дітей (ст. 216 СК України) [3].

Пріоритет національного всиновлення цілком природний, оскільки дитина з психологічної точки зору відчуватиме себе більш комфортно саме в тій сім'ї, яка відповідає її етнічному походженню, релігійній і культурній належності, в якій немає мовних обмежень. Зазначений принцип відповідає міжнародним стандартам захисту прав дитини. Зокрема, згідно зі статтею 20 Конвенції ООН про права дитини [1] держави-учасниці відповідно до своїх національних законів забезпечують зміну догляду за дитиною, яка тимчасово або постійно позбавлена сімейного оточення або яка в її власних якнайкращих інтересах не може залишатися в такому оточенні. Під час розгляду варіантів зміни потрібно належним чином враховувати бажаність наступництва виховання дитини.

Національне законодавство України закріплює вказаний пріоритет у Законі «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» [2], ст. 6 якого наголошує, що за умови втрати дитиною батьківського піклування відповідний орган вживає вичерпних заходів щодо влаштування дитини в сім'ї громадян України на всиновлення.

Проте часто трапляється так, що за наявності певних обставин дитина-сирота чи дитина, позбавлена батьківського піклування, не може бути всиновлена громадянами України. Зазвичай це стосується тих випадків, коли дитина має кількох братів чи сестер, досягла семирічного віку і більше, страждає тяжким або невиліковним захворюванням. Саме в цих випадках найчастіше і постає питання про міждержавне всиновлення.

Проблема правового регулювання міжнародного всиновлення набула своєї актуальності з оновленням сімейного законодавства України та інших країн колишнього Радянського Союзу. Цю проблему у своїх працях висвітлюють такі російські вчені, як С. А. Абрамова, К. Ю. Бородич, А. З. Дугаєва, О. Ю. Князева, Е. О. Петухова, Л. М. Пчелінцева, О. Ю. Сіткова, О. О. Татарінцева та ін. У працях українських науковців зазначена проблема розроблена значно менше. Деякі правові аспекти проблем, що виникають при всиновленні іноземцями дітей – громадян України, досліджені у працях О. О. Грабовської, Ю. В. Деркаченко, Л. М. Зілковської, М. В. Логвинової, Т. А. Стоянової та ін.

Однак, незважаючи на значимість вітчизняних досліджень у галузі міжнародного всиновлення, не приділена достатня увага істотним протиріччям, які виникають при застосуванні норм чинного сімейного законодавства щодо всиновлення іноземцями дітей – громадян України. Існує багато питань у цій сфері, що пов'язані зі зміною соціально-економічного становища в країні, зростанням випадків усиновлення дітей – громадян України іноземцями та ускладненням процедури міждержавного всиновлення, які вимагають свого вирішення.

Поняття міждержавного всиновлення відсутнє в чинному законодавстві України. Допомогти при з'ясуванні цьо-

го змісту може Конвенція про захист дітей та співпраця в галузі міждержавного всиновлення [4], метою якої є створити гарантії для того, щоб міждержавне всиновлення здійснювалося в найкращих інтересах дитини та при додержанні всіх її основних прав, визнаних у міжнародному праві. Так, у статті 2 цієї Конвенції зазначено, що вона застосовується, коли дитина, що постійно проживає в одній з договірних держав («держава походження»), переїхала, переїздить або повинна переїхати в іншу договірну державу («приймаюча держава») чи після її всиновлення в державі походження подружжям чи особою, які звичайно проживають в приймаючій державі, чи з метою такого всиновлення в приймаючій державі чи в державі походження.

Відповідно до статті 207 Сімейного кодексу України (далі – СК України) усиновлення визначається як прийняття всиновлювачем у свою сім'ю особи на правах дочки чи сина, що здійснене на підставі рішення суду.

З огляду на це міждержавне всиновлення можна визначити як прийняття дитини, яка постійно проживає в державі походження, подружжям чи особою, що проживає в приймаючій державі, у свою сім'ю на правах дочки чи сина, при якому дитина переїхала, переїздить або повинна переїхати в іншу державу*.

* Наприклад, визначення терміна «усиновлення» міститься у законодавстві України, зокрема в ст. 207 Сімейного кодексу України, Законі України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування». Усиновлення – це прийняття всиновлювачем у свою сім'ю особи на правах дочки чи сина. Тобто в першу чергу акцент робиться на створенні постійного зв'язку між батьками та дітьми (на створенні сім'ї). Вбачається, що такий зв'язок виникає не залежно від того, чи всиновлюється дитина громадянами України, чи іноземцями. У запропонованому визначенні цей важливий аспект втрачено. Відповідно до статті 2 пункту 2 Конвенції про захист дітей та співробітництво в галузі міждержавного всиновлення визначені лише ті пункти всиновлення, які створюють постійний зв'язок між батьками та дітьми.

Стаття 21 Конвенції ООН про права дитини [1] містить перелік умов**, за яких може бути застосоване міждержавне всиновлення:

- у країні походження дитини вона не може бути передана на виховання або в сім'ю, яка могла б забезпечити її виховання або всиновлення, і забезпечення якогось придатного догляду є неможливим;
- при всиновленні дитини в іншій країні мають застосовуватися такі самі гарантії і норми, які застосовуються щодо всиновлення всередині країни;
- у разі всиновлення в іншій країні влаштування дитини не повинно призводити до одержання невинуватих фінансових вигод, пов'язаних з цією особою;
- улаштування дитини в іншій країні мають здійснювати компетентні власті чи органи.

Відповідно до статті 24 Закону України «Про охорону дитинства» [5] всиновлення дитини, яка є громадянином України, іноземними громадянами здійснюється, якщо були вичерпані всі можливості щодо передачі під опіку, піклування, на всиновлення чи виховання в сім'ї громадян України.

Отже, у певних випадках усиновлення дитини, яка є громадянином України, іноземцями навіть є бажаним для того, щоб дитина опинилася у гідних умовах існування та отримала необхідну медичну, соціальну та фінансову допомогу.

При здійсненні міждержавного всиновлення в Україні потрібно звернути увагу на такі положення.

По-перше, відповідно до статті 26 Конституції України [6] та ст. 2 Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» [7] інозем-

** Згідно зі статтею 21 держави-учасниці, які визнають чи сприймають існування системи всиновлення, забезпечують, щоб інтереси дитини враховувалися в першочерговому порядку.

ці, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами, а також мають такі самі обов'язки, як громадяни України, за винятками, установленними Конституцією, законами чи міжнародними договорами України. Іноземці є рівними перед законом незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної належності, мови, ставлення до релігії, роду і характеру занять, інших обставин.

По-друге, відповідно до статті 69 Закону України «Про міжнародне приватне право» [8] всиновлення та його скасування регулюються особистим законом дитини та особистим законом усиновлювача. Якщо всиновлювач – подружжя, яке не має спільного особистого закону, – то застосовується право, що визначає правові наслідки шлюбу. Здатність особи бути всиновлювачем визначається відповідно до її особистого закону. Правові наслідки всиновлення або його припинення визначаються особистим законом усиновлювача. Нагляд та облік дітей, усиновлених відповідно до положень цієї статті, здійснюються відповідно до особистого закону дитини*. Особистим законом фізичної особи вважається право держави, громадянином якої вона є (ч. 1 ст. 16 Закону України «Про міжнародне приватне право» [8]).

По-третє, згідно зі статтею 283 СК України всиновлення іноземцем дитини, яка є громадянином України, здійснюється на загальних підставах, установлених главою 18 СК України [3]. Порядок провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей, затверджений постановою Кабінету Міністрів України

* Згідно зі статтею 16 Закону України «Про міжнародне приватне право» особистим законом фізичної особи вважається право держави, громадянином якої вона є.

№905 від 8.10.2008 р. [9], теж прийнятий відповідно до норм сімейного законодавства України.

Зазначені норми свідчать про те, що при здійсненні в Україні міждержавного всиновлення іноземці – кандидати в усиновлювачі мають такі самі права та несуть такі самі обов'язки, як громадяни України при здійсненні національного всиновлення. Однак звертає на себе увагу певна невідповідність норми СК України [3] та Закону «Про міжнародне приватне право» [8]. Згідно з аналізом норми Закону можна зробити висновок про те, що умови всиновлення мають визначатись особистим законом дитини та особистим законом усиновлювача, а здатність особи бути всиновлювачем – особистим законом усиновлювача, а відповідно до ст. 283 СК України всі умови щодо всиновлення, здатність особи бути всиновлювачем та наслідки всиновлення при міждержавному всиновленні визначаються особистим законом усиновлюваного. Отже, якщо іноземці бажають усиновити дитину, яка є громадянином України, вони діють виключно в правовому полі України, а не відповідно до норм міжнародного приватного права.

Таку ситуацію не можна визнати задовільною з огляду на охорону прав та законних інтересів іноземців в Україні. Крім того, у зв'язку із зазначеними колізіями виникають і численні непорозуміння при здійсненні нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей, які проживають за межами України. Це пов'язано з тим, що відповідні органи та служби приймаючої держави не зобов'язані виконувати приписи українського законодавства і діють у відповідності до норм національних нормативних актів.

Наступним пріоритетом при всиновленні дитини є заборона посередницької, комерційної діяльності щодо всиновлення дітей (ст. 216 СК України). Водночас

чинне законодавство не містить визначення термінів «посередницька» та «комерційна» діяльність. Для з'ясування їх змісту потрібно звернутися до доктрини цивільного та кримінального права, яка містить тлумачення зазначених понять.

Посередницькою діяльністю щодо всиновлення (удочеріння) дитини слід визнавати діяльність з будь-якого сприяння всиновленню (удочерінню), коли винна особа зобов'язується в інтересах однієї зі сторін виконати певні дії: розшукати батьків усиновленого та отримати від них або від опікунів (піклувальників) згоду на всиновлення, вплинути на суддю з метою прийняття ним позитивного рішення щодо всиновлення, сприяти в оформленні документів, які б дали змогу усунути обмеження, що встановлені законодавством для всиновителів тощо.

Незаконною є будь-яка посередницька діяльність щодо всиновлення (удочеріння) дитини, яка є комерційною, тобто здійснюється з метою одержання прибутку. Незаконною слід вважати посередницьку діяльність, яка здійснюється незаконним способом (наприклад, шляхом підкупу чи залякування) або спрямована на досягнення незаконної мети (наприклад, має за мету спонукати батьків дати згоду на всиновлення дитини до її народження) [10, с. 402].

Проте посередницька діяльність має цивільно-правову природу і в науці цивільного права частіш за все порівнюється з діяльністю представника. До того ж цивілісти майже одноставні в тому, що поняття посередницької діяльності та представництва не є тотожними.

Від звичайного посередництва представництво відрізняється насамперед тим, що представник шляхом власного волевиявлення укладає правочин замість того, кого представляє; посередники ж не відтворюють особистої діяльнос-

ті тих, кому вони сприяють. Їхні дії не викликають встановлення правовідносин між двома контрагентами. Останні породжують його власними діями, які спрямовані на цю мету.

Відповідно звичайний посередник не має повноважень і діє від власного імені. Якщо посередник діє від імені другої особи, він виступає вже не як звичайний посередник, а як представник.

Різниця між звичайним посередництвом і представництвом ще й у тому, що посередник на відміну від представника захищає інтереси не одного, а водночас обох контрагентів однаковою мірою і захищає таким чином ще й суспільні інтереси.

Якщо посередництво застосовується лише при укладенні правочинів у сфері цивільного обігу між дієздатними особами, то сфера застосування представництва набагато ширша: через представника можливим є як набуття, так і реалізація майнових і немайнових суб'єктивних цивільних прав, а також прав і обов'язків в інших за галузевою належністю правовідносинах [11, с. 48 – 51].

З наведеної порівняльної характеристики можна зробити висновок, що поняття «посередництво» та «представництво» не є тотожними. Крім того, закон не містить заборони на діяльність представника під час здійснення всиновлення.

Загальновідомим є факт, що представництво розрізняють у цивільно-правовому та процесуальному сенсі.

З кута зору цивільного права відповідно до ст. 237 Цивільного кодексу України [12] представництвом є правовідносини, у яких одна сторона зобов'язана або має право вчинити правочин від імені другої сторони, яку вона представляє. Метою цивільно-правового представництва є встановлення правового зв'язку між третіми особами й особою, яка представляється [13, с. 217].

У цивільному процесі представництво – це процесуальна діяльність особи (представника, повіреного), спрямована на захист суб'єктивних прав та інтересів іншої особи, яка охороняється законом, особи, яка бере участь у справі державних і громадських інтересів, а також сприянні судові в усебічному, повному й об'єктивному з'ясуванні обставин справи, у постановленні законного і обґрунтованого рішення [14, с. 146]. Метою судового представництва є захист представником у суді інтересів тієї чи іншої особи.

Представництво забезпечує усунення юридичних або фактичних перешкод, які не дають фізичній або юридичній особі самостійно укласти той чи інший правочин. Слід також зазначити, що представник може бути вповноважений учиняти від імені особи, яку він представляє, не тільки правочини, а й інші юридичні дії, тобто такі, які тягнуть виникнення, зміну чи припинення правового зв'язку особи, яку представляє представник, та третьої особи. Вчинення юридичних дій може бути спрямоване не тільки на набуття цивільних прав та обов'язків, а й на реалізацію існуючих. Проте наявність у визначенні представництва вказівки на юридичний характер дій, що зобов'язаний або має право вчиняти представник, припускає те, що він може прийняти на себе обов'язок водночас вчиняти й фактичні дії. Проте дії, які мають такий характер, повинні слугувати певним доповненням до дій юридичних, тобто мати тим самим залежний від них субсидіарний характер [15, с. 810 – 811].

Повертаючись до міждержавного всиновлення, слід зазначити, що в іноземців, які бажають усиновити українську дитину, зазвичай виникає потреба в послугах представника принаймні з двох причин фактичного характеру. По-перше, через тривалість процедури всиновлення для іноземця виникає по-

треба довгий час перебувати в Україні, що пов'язане для нього з великими матеріальними витратами. Ця обставина змушує максимально скоротити час перебування іноземця-кандидата в Україні. По-друге, іноземці зазвичай майже не обізнані з вимогами чинного законодавства України щодо процедури всиновлення, його наслідків, а також усього спектра своїх прав та обов'язків. Саме через це постає необхідність у представництві інтересів іноземців-кандидатів на території України під час здійснення процедури всиновлення. При зазначених обставинах роль представника якнайкраще зможе виконати саме юрист, тобто особа, яка обізнана з особливостями українського законодавства. Натомість сьогодні іноземні громадяни, які бажають усиновити дитину, що проживає на території України, змушені звертатися по допомогу до сумнівних посередників, які за певну винагороду обіцяють вирішити всі питання, пов'язані з оформленням та поданням документів до Державного департаменту з питань усиновлення та захисту прав дитини* підбором дитини та налагодженням з нею контакту і навіть вирішити питання, пов'язані

* На сьогодні Державний департамент з усиновлення та захисту прав дитини ліквідовано. Згідно з Указом Президента України «Про Положення про Міністерство соціальної політики України» (із змінами і доповненнями від 8 липня 2011 р. № 741/2011) від 6 квітня 2011 р. №389/2011 Мінсоцполітики України визначено центральним органом виконавчої влади, до повноважень якого належать питання усиновлення та захисту прав дітей. У складі Мінсоцполітики діє Департамент з питань всиновлення та захисту прав дитини. До початку виконання Міністерством соціальної політики України наданих йому в установленому порядку повноважень покласти виконання повноважень цього органу в частині ведення обліку осіб, які бажають усиновити дитину, обліку дітей, які можуть бути всиновлені, надання згоди на всиновлення дитини іноземцями та забезпечення реалізації порядку всиновлення дітей на Державний департамент з усиновлення та захисту прав дитини відповідно до п. 3 Указу Президента України № 741/2011 від 8 липня 2011 р. «Про внесення змін до Положення про Міністерство соціальної політики України».

з усиновленням, у суді. І, хоч як дивно, ці особи зазвичай не мають юридичної освіти, і можна тільки сподіватись на те, що вони хоча б деякою мірою ознайомлені з нормативними актами, що регулюють процедуру всиновлення. Саме в такій ситуації, на наш погляд, може йтися про незаконну комерційну посередницьку діяльність щодо всиновлення дітей – громадян України іноземцями.

На нашу думку, з цих міркувань потрібно переглянути абсолютний характер принципу недопустимості посередницької, комерційної діяльності щодо всиновлення.

Слід зазначити, що вказаний принцип закріплений також і в нормах Конвенції ООН про права дитини [1], проте його формулювання не має такого категоричного характеру. Так, відповідно до статті 21 Конвенції держави-учасниці забезпечують, щоб у випадку всиновлення в іншій країні влаштування дитини не призводило б до одержання *невиправданих фінансових вигод* (курсив наш. – Є. В., К. С.), пов'язаних з цією особою. Згідно зі статтею 32 Конвенції про захист дітей та співробітництво в галузі міждержавного всиновлення від 22.01.1993 р. [4] зазначена заборона має ще більш диспозитивний характер: ніхто не повинен одержувати невинуватану фінансову чи іншу вигоду від діяльності, що стосується міждержавного всиновлення. *Тільки витрати та видатки, включаючи розумні професійні гонорари особам, які беруть участь у процесі всиновлення, можуть установлюватись або виплачуватись* (курсив наш. – Є. В., К. С.).

Сьогодні в Україні Законом від 15.02.2011 р. ратифікована Європейська конвенція про всиновлення дітей (переглянута) [16], яка, на думку держав-учасниць, є ефективним доповненням Гаазької конвенції 1993 р. Відповідно до статті 17 Європейської конвен-

ції про всиновлення дітей (переглянута) [16] ніхто не може отримувати неправомірної фінансової або іншої вигоди від діяльності щодо всиновлення дитини. З цього можна зробити висновок, що не будь-яка діяльність, пов'язана зі сприянням іноземним громадянам в усиновленні дітей, які є громадянами України, є незаконною.

Отже, посередницька, комерційна діяльність щодо всиновлення заборонена під загрозою притягнення до кримінальної відповідальності за ст. 169 Кримінального кодексу України [17]. Проте є підстави вважати, що це положення не стосується адвоката, який за родом своєї професійної діяльності виконує представницькі функції. Саме він, а не особи, які не мають ніякої юридичної освіти, повинен відігравати провідну роль під час оформлення міждержавного всиновлення, представляючи інтереси іноземців, які бажають усиновити українську дитину, на території України. Натомість іноземці, які бажають усиновити дитину в Україні, практично незахищені перед українськими законами, незважаючи на демократичність законодавства щодо правового статусу іноземців в Україні. Не ознайомлені з нашим законодавством, вони також позбавлені можливості одержати правову допомогу при здійсненні процедури всиновлення.

Отже, як бачимо, ставлення законодавця до діяльності адвокатів під час всиновлення дітей – громадян України іноземцями має бути змінене. Тобто законодавство України в галузі міжнародного всиновлення потрібно привести у відповідність до міжнародних стандартів.

Література

1. Конвенція про права дитини / Прийнята та відкрита для підписання, ратифікації та приєднання резолюцією 44/25 Генеральної Асамблеї ООН від 20.11.1989 р.; набула чинності для України з 27.09.1991 р. // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 1997. – № 5. – Ст. 35.
2. Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» від 13 січня 2005 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 6. – Ст.147.
3. Сімейний Кодекс України від 10 січня 2002 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 21 – 22. – Ст. 135.
4. Конвенція про захист дітей та співробітництво в галузі міждержавного всиновлення (Гаага, 29 травня 1993 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>
5. Закон України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 30. – Ст.142.
6. Конституція України від 28 червня 2006 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
7. Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» від 4 лютого 1994 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 23. – Ст.161.
8. Закон України «Про міжнародне приватне право» від 23 червня 2005 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 32. – Ст. 422.
9. Порядок провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей, затверджений постановою № 905 Кабінету Міністрів України від 8 жовтня 2008 р. // Офіційний вісник України. – 2008. – № 79. – Ст. 2660.
10. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 р. / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К. : Канон, А.С.К., 2001. – 1104 с.
11. *Невзгодина Е. А.* Представительство по советскому гражданскому праву / Е. А. Невзгодина. – Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1980. – 156 с.
12. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40- 44.
13. *Антокольская М. В.* Гражданское право. Учеб. Ч. 1 / М. В. Антокольская, Т. В. Богачева, Л. И. Глушкова; Под ред.: А. Г. Калпина, А. И. Масляева. – М. : Юристъ, 1997. – 472 с.
14. *Штефан М. Й.* Цивільний процес : навчальне видання / Е. А. Невзгодина. – 2-ге вид., перероб. і доп. -Договірне право України. Особлива частина : навч. посіб. / Т. В. Боднар, О. В. Дзера, Н. С. Кузнецова та ін.: за ред. О. В. Дзери. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – 1200 с.
15. Європейська конвенція про всиновлення дітей (переглянута), ратифікована Законом України від 15.02.2011 р. // Офіційний вісник України. – 2011. – № 18. – Ст. 726.
16. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25-26. – Ст.131.